

Section 1

SPIRITUALITY AS A FACTOR IN IMPROVING THE LIFE QUALITY AND STRENGTHENING THE PERSONAL RESOURCE OF HUMAN

Nelly Bondarenko – PhD in Pedagogy, Senior Research Fellow, Institute of Pedagogy of the NAES of Ukraine, Ukraine

Vasyl Kyzenko – PhD in Pedagogy, Senior Research Fellow, Institute of Pedagogy of the NAES of Ukraine, Ukraine

Serhii Kosianchuk – PhD in Pedagogy, Kyiv Gymnasium of Oriental Languages № 1, Ukraine

The authors analyzed the problem of asking and the process of finding answers to these asking. The publication states that it is an important tool for successful self-realization of the individual in all spheres of life, which develops in the face of global challenges. The authors explored the possibility of creating an algorithmic model of asking questions in order to use them in the educational activities of pupils.

1.3. Asking questions as a universal life-affirming skill of the XXI century

Запитування як універсальна життєутворювальна навичка XXI століття

«Наука – це організовані знання, мудрість – це організоване життя», – стверджував німецький філософ Іммануїл Кант. В умовах сучасних викликів цей афоризм набув іще більшої актуальності.

За визначенням експертів, нині людство перебуває у кризі – ціннісній, філософській, світоглядній, – яка охопила всі сфери – соціальну, гуманітарну, освітню, культурну; політику, економіку, екологію тощо. Гуманітарна криза в усьому світі поглибилася з огляду на пандемію коронавірусу COVID-19.

Стрімке оновлення і зміна технологій, неконтрольований розвиток інновацій і штучного інтелекту, посилення технократичного снобізму й споживацтва за рахунок інтелектуальних, духовних і моральних цінностей, панування файлового, кліпового мислення, розбалансованість технологічного й гуманітарного складників життя світової спільноти нівелюють гуманістичні цінності. Це створює нові виклики для України і світу, пов'язані з

«розлюдненням» людства і знеособленням особистості в умовах кіберпростору. Різке падіння попиту на знання, мислення й пам'ять в умовах прогресуючих викликів загострюють проблему збереження, збагачення й нарощування рятівного інтелекту, що входить у сферу відповідальності гуманітаристики, і спонукають збалансувати цифровий і гуманітарний складники освіти¹.

Чи не тому глобалізована сучасна освіта визначила пріоритетом розвитку до 2025 року топ-10 найзапитаніших життєво важливих навичок, оприятнених на Світовому Економічному Форумі. На першому місці – аналітичне мислення й інноваційність. На другому – активне навчання та навчальні стратегії. Лідер списку 2015–2020 – здатність комплексно вирішувати проблеми – перемістилася на третє місце, однак не втратила своєї вагомості. Традиційно важливими залишаються критичне мислення й аналіз, уміння вирішувати складні проблеми, креативність, оригінальність та ініціативність. Осучаснили список цифрові навички використання, моніторинг і контроль технологій, володіння технологією проектування й програмування, технологічний дизайн і програмування. До топових увійшли навички самоконтролю – стійкість, витривалість, опірність стресам і пластичність, а також лідерські якості, здатність до комунікаційної взаємодії та соціального впливу, спроможність аргументувати, обґрунтовувати свої думки й продукувати ідеї. Усі ці перелічені життєво важливі навички, які впродовж кількох найближчих років визначатимуть стратегічний напрям світових освітніх систем, ґрунтуються на запитанні як пусковому механізмі світопізнання, моделювання, проектування й успішного життєздійснення і ключовій життєутворювальній навичці – ставити доцільні присутні запитання й адекватно відповідати на них.

Важливо, як виникає запитання – спонтанно чи передбачувано, кому воно адресоване – комусь чи собі. Ці запитання – ззовні чи самому собі – по-різному впливають на становлення інтелекту. Саме в постановці запитань самому собі й самостійному пошукові відповіді вбачають сплеск інтелектуальної активності. Взаємоувідповіднення характеру запитань і рівнів мислення починаючи від простого відтворення знань до створення нового освітнього продукту у вигляді проекту чи ідеї розвиває в учнів життєво важливу здатність орієнтуватися у щоденних звичних і нетипових ситуаціях, розв'язувати проблеми, пропонувати нові ідеї та різноманітні оригінальні рішення, цінність яких зростає².

Ознайомлення з історіями найуспішніших особистостей свідчить, що майстерність у формулюванні запитань і влучність відповідей стала одним із

¹ Бондаренко Н. В. Як збалансувати цифрове й гуманітарне в освіті. *The world of science and innovation. Abstracts of the 2nd International scientific and practical conference.* Cognum Publishing House. London, United Kingdom. 2020. Pp. 267–277. URI: <http://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/721818>

² Бондаренко Н. Україна під «ною парасолькою грамотності». *Нова педагогічна думка.* 2020. № 2(102). С. 55–59. URI: <http://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/721413>

ключових чинників їх феєричного життєвого і професійного успіху. Цінність уміння точно, грамотно формулювати й коректно ставити доцільні запитання відповідно до мети й обставин посилюється з огляду на невизначеність і непрогнозованість сучасного мінливого світу³.

Як і саме життя, серцевинний його складник – комунікування – нездійсненне без запитань. Люди ставлять їх не лише одне одному й самим собі, а й пошуковим системам у Всемережжі, і саме з цим в учнів виникають найбільші проблеми. Передумовою виникнення запитання є знання (інформація) й потреба з'ясувати або вирішити якусь проблему. Постановка запитань і пошук відповідей на них – важливий прийом осмислення інформації і ресурс формування ціннісно-сміслових орієнтацій особистості^{4; 5; 6}. Розвинена здатність формулювати запитання дає змогу вдосконалювати такі універсальні пізнавальні й комунікаційні уміння: актуалізувати й знаходити інформацію, аналізувати її, висловлювати своє ставлення до неї, відсепарувувати зайву, тобто, формулювати запитання й знаходити на них відповіді⁷.

Усі ці вміння становлять життєутворювальний каркас мислення особистості загалом, споглядального, раціонального, аналітичного, творчого і критичного його різновидів зокрема. Технологію критичного мислення розробив відомий американський психолог і педагог Бенджамін Блум.

Автори публікацій звертають увагу на те, що англійський аналог запитання – слово *question* – походить від *quest* – пошук у ситуації невизначеності. Стимульована компетентнізацією освіти здатність учнів правильно ставити запитання й адекватно відповідати на них передбачає обізнаність у питанні й потребує сформованості таких життєво важливих *умінь*: актуалізувати й пріоритетизувати проблему; аналізувати; синтезувати; відділяти відоме від невідомого; відокремлювати істотне від неістотного, виділяти основне; визначати об'єкт пошуку; обґрунтовувати власну позицію; приєднуватися до думки інших; додавати нове до сказаного (написаного) іншими; формулювати запитання; ставити запитання щодо проблеми, яка щойно виникла або була озвучена; бачити й вирішувати проблему в ситуації невизначеності, непередбачуваності; уточнювати думку співрозмовника; заперечувати (якщо це

³ Бондаренко Н. В. Storytelling як комунікаційний тренд і всепредметний метод навчання. *Молодь і ринок*. 2019. № 7(174). С. 130–135. URI: <http://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/716893>

⁴ Бондаренко Н. В., Косянчук С. В. Дидактико-методичні засади сучасного уроку української мови у старшій школі. *Гуманітарний вісник Полтавського національного технічного університету імені Юрія Кондратюка*. Полтава: ПолтНТУ імені Юрія Кондратюка, 2017. Вип. 1. С. 81–89.

⁵ Васківська Г. О. Дидактичні умови реалізації інтерактивних технологій навчання у процесі формування у старшокласників системи знань про людину. *Молодь і ринок*. 2013. №1 (96). С. 18–22.

⁶ Русалкіна Л. М., Косянчук С. В. Засоби риторики як основа особистісного зростання учнів. *Українська мова і література в школі*. 2009. №8. С. 28–31.

⁷ Косянчук С. В. Формування ціннісно-сміслових орієнтацій старшокласників в умовах особистісно-орієнтованого навчання. *Оновлення змісту, форм та методів навчання і виховання в закладах освіти*: зб. наук. праць. Рівне: РДГУ, 2014. Вип. 8(51). С. 132–136.

дасть змогу вирішити проблему); обстоювати власну позицію, аргументуючи її (тобто вміння формулювати тезу), наводити приклади; робити висновки, зокрема й ґрунтуючись на думках співрозмовників тощо⁸.

На окрему увагу заслуговують проблеми, пов'язані з розвитком (за карантинних обмежень – і з занепадом) змісту, форм і методів реалізації курсів за вибором як важливого складника здобуття освіти, про що йдеться у низці праць В. Кизенка^{9; 10; 11; 12}.

Актуальність проблеми запитань визначається тим, що саме вони споконвіку відігравали ключову роль у пізнанні й навчанні, у формуванні активного члена суспільства. Давні мислителі Протагор, Зенон, Сократ, Платон, Аристотель, Ксенофонт цікавилися роллю запитань у процесі пізнання й передавання знань. Роллю запитань у навчанні переймалися великий український педагог К. Ушинський і російський письменник Л. Толстой.

Проблему запитань-відповідей як ефективного прийому навчання досліджували і закордонні, й вітчизняні науковці: Дж. Борґ, Б. Блум, А. Кроуфорд, Дж. Макінстер, С. Метьюз, Е. В. Саул, Е. Суссо, І. Томан, Н. Бондаренко, О. Гін, О. Грединарова, Н. Гупан, Л. Добраєв, В. Кизенко, С. Косянчук, В. Малахов, О. Пометун, П. Сікорський, В. Шмідт та ін.

Аналіз праць відомих педагогів, психологів і соціологів свідчить, що Л. Петерсон, Д. Ельконін і В. Давидов, Дж. Дьюї розглядали запитання як основний дидактичний інструмент педагога і приділяли значну увагу доцільним запитанням як можливості ефективно скерувати пізнавальну діяльність учнів. Л. Аверьянов, Б. Блум, О. Гін, О. Савенков, К. Ушаков розробили класифікацію запитань і запропонували прийоми формування відповідних умінь. Роль запитань у пізнавальному процесі досліджував Л. Добраєв крізь призму розуміння тексту підручника як системи, що містить приховані запитання, умови для їх виявлення й знаходження відповідей на них. Він дійшов висновку, що самостійна постановка запитань до тексту (самопостановка) й знаходження в ньому відповідей – найкращий спосіб розуміння й активізації результативної пізнавальної діяльності учнів.

⁸ Бондаренко Н. В. Запитання як пусковий механізм світопізнання й компетентнісного навчання. *Fundamental and applied research in the modern world*. Abstracts of the 3rd International scientific and practical conference. VoScience Publisher. Boston, USA. 2020. Pp. 195–204. URI: <http://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/722079>

⁹ Кизенко В. Факультативні курси в структурі профільного навчання. *Освіта і управління*. 2006. Т. 9. Ч. 3/4. С. 161–167.

¹⁰ Кизенко В. І., Орішак Л. Л., Чернега В. Г. Курси за вибором у структурі профільного навчання. *Профільне навчання: теорія і практика*. Київ: ВВП «Компас», 2007. С. 52–58.

¹¹ Кизенко В. Профільне навчання: проблеми впровадження. *Біологія і хімія в школі*. 2008. №3. С. 42–44.

¹² Кизенко В. І. Педагогічні функції і зміст факультативного навчання в основній школі. *Педагогіка і психологія*. 1997. №2. С. 24–32.

Дослідники О. Пометун і Н. Гупан^{13; 14} характер запитань узалежнюють від цілевизначення, відстежують взаємозв'язок між запитуванням і розвитком критичного мислення із застосуванням класичної та переглянутої таксономії Б. Блума. Наразі науковці:

– визначили застосовність запитань в освітньому процесі за компетентнісного підходу і/або функційну обмеженість;

– витлумачили поняття «запитання», «відповідь», «види запитань», «типи запитань», «форми запитань»;

– з'ясували роль і місце запитань у структурі сучасного уроку (зокрема на прикладі історії) тощо.

– описали основні класифікації запитань на різних підставах;

– проаналізували поширені помилки під час запитування;

– розглянули сильні й слабкі сторони запитань різних видів, типів і форм;

– розкрили взаємозв'язок між запитуванням і відповіддю, а також пізнавальним процесом, розвитком мислення загалом і критичного зокрема;

– схарактеризували їх функційні можливості.

Серед іншого, визначається місце запитань на уроці; аналізуються типові помилки учителів під час запитування; описуються методи і прийоми навчання, засновані на різних типах запитань.

Усі види запитань важливі й корисні, тому що кожен розрахований на певний тип мислення й усі вони різноспособово активують думання крізь багатоступеневі мисленнєві процеси й досвід.

У статті Н. Бондаренко «Запитання як пусковий механізм світопізнання й компетентнісного навчання»¹⁵ з'ясовано сутність понять запитання – відповідь та схарактеризовано їх основні ознаки; розкрито роль, місце і функції в системі компетентнісно орієнтованої освіти; визначено вміння, пов'язані з опануванням мистецтва формулювати й ставити доцільні посутні запитання й відповідати на них; накреслено шляхи вирішення проблеми.

Здійснювана в Україні компетентнізація освіти спонукає надати пріоритет учням (а не вчителям, як це було досі) у формулюванні й постановці запитань, щоб підготувати їх до успішного життєздійснення й гідного адекватного реагування на сучасні і прийдешні виклики^{16; 17; 18}. Вихід за межі простих,

¹³ Пометун О. Запитання на уроці: Навіщо? Для кого? Як і про що? : метод. посіб. Київ. 2019. 96 с.

¹⁴ Пометун О., Гупан Н. Таксономія Б. Блума і розвиток критичного мислення школярів на уроках історії. *Український педагогічний журнал*. 2019. № 3. С. 50–58.

¹⁵ Бондаренко Н. В. Запитання як пусковий механізм світопізнання й компетентнісного навчання. *Fundamental and applied research in the modern world*. Abstracts of the 3rd International scientific and practical conference. WoScience Publisher. Boston, USA. 2020. Pp. 195–204. URI: <http://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/722079>

¹⁶ Бондаренко Н. В. Компетентнізація шкільної освіти: українська версія. *Science and society: Proceedings of the 13th International conference*. Accent Graphics Communications & Publishing. Hamilton, Canada, 2019. Pp. 124–135. URI: <http://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/716810>

буквальних запитань і робота з усистемненими на основі науково обґрунтованої теорії дасть учням розуміння того, що знання виходять далеко за межі написаного в підручнику й повідомленого вчителем, а опанування фактичних знань – лише перша надважлива освітня сходинка. У школі вони мають навчитися здобувати інформацію звідусіль, визначати її цінність, аналізувати, синтезувати, зіставляти, трансформувати, інтерпретувати, оцінювати, інтегрувати й доцільно застосовувати на практиці^{19; 20; 21; 22}, що дасть змогу істотно покращити якість їхнього життя й життя інших людей.

Різноманіття запитань, обумовлене етичними, психологічними, логічними й граматичними особливостями, потребує їх наукової класифікації, орієнтованої на ефективну комунікацію з метою вирішення життєво важливих проблем. Водночас аналіз наявних класифікацій запитань свідчить про невдалість спроб окремих авторів, ігнорування підстав поділу або взагалі їх неузгодженість. Недостатньо коректне визначення підстав поділу запитань зумовлює дискусійний характер подібних класифікацій. Науковці радять батькам ставити дітям запитання для зміцнення довірливих стосунків і покращення їхнього мислення. Наведемо 10 прикладів таких запитань із рекомендованих 15-ти.

1. Які п'ять слів найкраще тебе опишуть?
2. Що з того, що ти любиш робити, приносить тобі задоволення?
3. Чого ти можеш навчити інших?
4. Що було найкращого і що найгірше трапилося у твоєму житті?
5. Чого навчили тебе найкращий випадок і найбільша невдача в житті?
6. Що з того, що ти вчиш і чого вчишся, найбільше знадобиться тобі, коли подорослішаєш?
7. Що ти сам собі порадив би, якби повернувся на машині часу на три роки назад?

¹⁷ Бондаренко Н. Україна під «новою парасолькою грамотності». *Нова педагогічна думка*. 2020. № 2(102). С. 55–59. URI: <http://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/721413>

¹⁸ Косянчук С. В. Читання у процесі формування культури інтелектуального життя особистості: соціальний вектор реалізації педагогічних технологій профільного навчання. *Problems of implementation of science into practice: abstracts of XIII international scientific and practical conference*. Oslo, Norway 2020, April, 20–21. Pp. 258–261. URI: <http://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/720160>

¹⁹ Васюківська Г. О. Інтернет-середовище як чинник формування ціннісних орієнтацій учнів. *Молодь і ринок*. 2015. №11 (130). С. 11–16.

²⁰ Косянчук С. Інваріантні чинники модернізації освіти: соціальне спрямування педагогічних технологій в умовах профільного навчання. *Модернізація освітнього середовища: проблеми та перспективи* : матер. Третьої міжнар. наук.-практ. конф., м. Умань, 16–17 лют. 2018 р. // *Folia Comeniana*. Умань: ВПЦ «Візаві», 2018. С. 174–178.

²¹ Косянчук С. В. Соціалізація та самовизначення особистості: апгрейдери процесу реалізації педагогічних технологій в умовах профільного навчання. *Психологія свідомості: теорія і практика наукових досліджень*. Київ: Талком, 2018. С. 138–141.

²² Косянчук С. В. Чи справді риторика так потрібна старшокласникам? *Вивчаємо українську мову і літературу*. Харків: Вид. група «Основа». 2010. №34. С. 7–14.

8. За що й кому твоя найбільша вдячність? 9. Що відчуває людина, коли...?

10. Як ти уявляєш своє майбутнє?

Аналіз запитань для діалогу з батьками й самоаналізу свідчить, що вони:

- виробляють звичку вчитися на власних помилках і робити правильні висновки, щоб уникнути їх і запобігти розчаруванням;
- вчать цінувати зроблене добро й бути вдячним, розуміючи, що вдячність – ознака благородної, шляхетної людини, яка невластива рабам;
- допомагають сприймати життя як чергування успіхів і тимчасових невдач та звертатися по допомогу в разі потреби;
- запобігають егоїзмові, надають упевненості й утверджують в самодостатності, вчать взаємодопомоги;
- мотивують і цілеспрямовують у прийдешнє;
- спонукають ставити себе на місце іншого у різних життєвих ситуаціях, відчувати чужий біль, співпереживати й співрадіти;
- стимулюють робити висновки з власного досвіду, щоб надалі унебезпечитися від помилок;
- удосконалюють навички проєктування власного прийдешнього й спонукають думати над тим, що потрібно для реалізації мрії;
- фокусують увагу на майбутній улюбленій справі, на тому, що дає насолоду;
- формують у дітей об'єктивну оцінку через самопізнання²³;

Перспективи подальших досліджень полягають у:

- визначенні ситуаційної обумовленості запитань і динаміки процесу запитування;
- з'ясуванні можливостей формулювання запитань, їх постановки й використання в освітній діяльності учнів;
- розробленні класифікаційної моделі запитань, орієнтованої на ефективну комунікацію у її широкому розумінні – між співрозмовниками, між читачем і автором/книгою, між здобувачем інформації та різними її джерелами;
- створенні узагальненої алгоритмізованої моделі постановки запитань, що сприятиме прийняттю оптимальних життєво важливих рішень;
- упорядкуванні правил і прийомів формулювання запитань різних видів, типів і форм.

Навчаючи здобувачів освіти мистецтва запитування, слід мотивувати їх засвоїти такі правила:

1. Запитання має бути коректним, правильно сформульованим за змістом і за формою.

²³ 15 запитань, які варто ставити дітям для покращення їхнього мислення. URL: <https://life.ppravda.com.ua/society/2017/09/3/226192/>

2. Формулюйте прості запитання стисло і зрозуміло; якщо запитання складне, розбийте його на прості.
3. Уникайте багатозначних слів і риторичних запитань.
4. За необхідності конкретизувати щось зробіть стислу передмову.
5. Формулюючи запитання, враховуйте персональний досвід співрозмовника у сфері обговорюваної проблеми.

Література

1. 15 запитань, які варто ставити дітям для покращення їхнього мислення. URL: <https://life.pravda.com.ua/society/2017/09/3/226192/>
2. Бондаренко Н. Україна під «ноюю парасолькою грамотності». *Нова педагогічна думка*. 2020. № 2(102). С. 55–59. URI: <http://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/721413>
3. Бондаренко Н. В. Storytelling як комунікаційний тренд і всепредметний метод навчання. *Молодь і ринок*. 2019. № 7(174). С. 130–135. URI: <http://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/716893>
4. Бондаренко Н. В. Запитання як пусковий механізм світопізнання й компетентнісного навчання. *Fundamental and applied research in the modern world. Abstracts of the 3rd International scientific and practical conference*. BoScience Publisher. Boston, USA. 2020. Pp. 195–204. URI: <http://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/722079>
5. Бондаренко Н. В. Компетентнізація шкільної освіти: українська версія. *Science and society: Proceedings of the 13th International conference*. Accent Graphics Communications & Publishing. Hamilton, Canada, 2019. Pp. 124–135. URI: <http://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/716810>
6. Бондаренко Н. В. Як збалансувати цифрове й гуманітарне в освіті. *The world of science and innovation. Abstracts of the 2nd International scientific and practical conference*. Cognum Publishing House. London, United Kingdom. 2020. Pp. 267–277. URI: <http://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/721818>
7. Бондаренко Н. В., Косянчук С. В. Дидактико-методичні засади сучасного уроку української мови у старшій школі. *Гуманітарний вісник Полтавського національного технічного університету імені Юрія Кондратюка*. Полтава: ПолтНТУ імені Юрія Кондратюка, 2017. Вип. 1. С. 81–89.
8. Васьківська Г. О. Дидактичні умови реалізації інтерактивних технологій навчання у процесі формування у старшокласників системи знань про людину. *Молодь і ринок*. 2013. №1 (96). С. 18–22.
9. Васьківська Г. О. Інтернет-середовище як чинник формування ціннісних орієнтацій учнів. *Молодь і ринок*. 2015. №11 (130). С. 11–16.
10. Кизенко В. Профільне навчання: проблеми впровадження. *Біологія і хімія в школі*. 2008. №3. С. 42–44.
11. Кизенко В. Факультативні курси в структурі профільного навчання. *Освіта і управління*. 2006. Т. 9. Ч. 3/4. С. 161–167.
12. Кизенко В. І. Педагогічні функції і зміст факультативного навчання в основній школі. *Педагогіка і психологія*. 1997. №2. С. 24–32.
13. Кизенко В. І., Оршак Л. Л., Чернега В. Г. Курси за вибором у структурі профільного навчання. *Профільне навчання: теорія і практика*. Київ: ВВП «Компас», 2007. С. 52–58.

14. Косянчук С. Інваріантні чинники модернізації освіти: соціальне спрямування педагогічних технологій в умовах профільного навчання. *Модернізація освітнього середовища: проблеми та перспективи* : матер. Третьої міжнар. наук.-практ. конф., м. Умань, 16–17 лют. 2018 р. // *Folia Comeniana*. Умань: ВПЦ «Візаві», 2018. С. 174-178.
15. Косянчук С. В. Соціалізація та самовизначення особистості: апгрейдери процесу реалізації педагогічних технологій в умовах профільного навчання. *Психологія свідомості: теорія і практика наукових досліджень*. Київ: Талком, 2018. С. 138-141.
16. Косянчук С. В. Формування ціннісно-сміслових орієнтацій старшокласників в умовах особистісно-орієнтованого навчання. *Оновлення змісту, форм та методів навчання і виховання в закладах освіти*: зб. наук. праць. Рівне: РДГУ, 2014. Вип. 8(51). С. 132–136.
17. Косянчук С. В. Чи справді риторика так потрібна старшокласникам? *Вивчаємо українську мову і літературу*. Харків: Вид. група «Основа». 2010. №34. С. 7*14.
18. Косянчук С. В. Читання у процесі формування культури інтелектуального життя особистості: соціальний вектор реалізації педагогічних технологій профільного навчання. *Problems of implementation of science into practice : abstracts of XIII international scientific and practical conference*. Oslo, Norway 2020, April, 20*21. Pp. 258-261. URI: <http://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/720160>
19. Пометун О. Запитання на уроці: Навіщо? Для кого? Як і про що? : метод. посіб. Київ. 2019. 96 с.
20. Пометун О., Гупан Н. Таксономія Б. Блума і розвиток критичного мислення школярів на уроках історії. *Український педагогічний журнал*. 2019. № 3. С. 50-58.
21. Русалкіна Л. М., Косянчук С. В. Засоби риторики як основа особистісного зростання учнів. *Українська мова і література в школі*. 2009. №8. С. 28-31.